

Грищенко: Грищенко П.Ю. Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / Відп. ред. Академік НАН України В.Г. Скляренко. – К., 2007. – С. 16-43.

Жук: Жук Н.Й. Анатолій Свидницький: Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1987. – 150 с.

Матвіяс 2008: Матвіяс І.Г. Вплив говорів на українську літературну мову // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5 – 7 березня 2008 р., Київ). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 125-128

Матвіяс 2007: Матвіяс І.Г. Діалектна основа української літературної мови // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 26-36

Міщук: Міщук Р.С. Примітки // Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси / Упорядкування і примітки Р.С. Міщука. Вступна стаття П.П. Хропка. – К.: Наукова думка, 1985. – 575 с.

Прилипка: Прилипка Н.П. Подільський говір // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 460-461.

Сиваченко: Сиваченко М.Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 416 с.

Boris Kovalenko. Some morphological features of Podilya dialect (on the material of the novel “Lyuboratski” by A. Svydnytsky)

One of the informant sources of historical investigation of Podilya dialects is folklore and ethnographic records from Podilya as well as literary works by S. Rudansky, A. Svydnytsky, M. Kotsyubynsky and others. Oiffereent language structural levels of Podilya dialects: phonetic, lexical, word building, syntactic – were and are the object of investigation for many Ukrainian linguists. The article describes the main morphological peculiarities of Podilya dialects that can be found in the novel “Lyuboratski” by A. Svydnytsky.

Key words: *A. Svydnytsky, Podilya dialect, morphological peculiarities.*

Наталія ЦИМБАЛ (Умань)

© 2009

АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЇ ДІАЛЕКТНОГО СЛОВА

У статті розглядаються аспекти дослідження мотивації діалектної лексики української мови. Визначена загальна проблематика, джерела відбору фактичного матеріалу, названі методи дослідження.

Ключові слова: *діалектна лексика, мотивація, мотивологія.*

Загальноприйняте трактування лексико-семантичної системи як утворення (підсистеми мови), що визначається на основі смислових відношень лексичних одиниць, типів їх угруповань та характеру взаємодії між ними (лексична парадигматика), а також з елементами інших підсистем мови, у яких знаходять вираження результати семантичного варіювання словесних знаків (лексична синтагматика) [Общее: 417], доповнене нині ще й „третім виміром” лексики – мотиваційними відношеннями (лексична епідигматика) [Шмелев: 69]. Зокрема, термінологічна енциклопедія „Сучасна лінгвістика” пропонує вже визначення мовної системи як абстрагованої від реальної мовленнєвої діяльності ієрархічної організації мовної компетенції, що складається з інваріантних одиниць (фонем, морфем, лексем, графем, речень, текстем), структурованої на підставі синтагматичних, парадигматичних, *епідигматичних* зв'язків між цими елементами на всіх

мовних рівнях... [Селіванова: 550]. Епідігматичні (мотиваційні) відношення є найчастотнішим видом системних відношень у лексиці [Штейнгарт: 3], хоч і найменш дослідженим.

Мотивологія – актуальний напрям сучасної теорії номінації. Вона, виходячи з запропонованої В.Г. Гаком „типології типологій” номінації (ієрархія номінації, функція номінації, об’єкт номінації (номінат), структури номінації (зовнішня форма), способу найменування (внутрішня форма та *мотивація*), суб’єкта номінації (в тому числі соціальний, інформативний аспекти) досліджує складники та механізм способу найменування [Гак: 321].

У лінгвістиці вивченню мотиваційних процесів присвячено праці Г. Брекле, Р. Гржегорчикової, М. Докуліла, Т. Канделаки, Т. Кияка, Р. Ліз, І. Пузиніної, О. Селіванової, М. Раммельмайер, І. Улуханова, О. Хазімулліної та ін. Основними проблемами цих праць є встановлення типологічних параметрів мотивації, зв’язок мотивації з категоріями словотвору, взаємозв’язок внутрішньої форми і мотивованості, повнота/частковість мотивації тощо. В аспекті мотивації досліджуються різні лексичні сфери (літературна мова, діалекти). Зокрема, на діалектному матеріалі виконано роботи О.І. Блінової, М.Д. Голева, В.Г. Наумова, Н.Г. Нестерової, А.Н. Ростової, О.М. Топорової та ін. В україністиці проблеми мотивації розглядаються у працях Г.Л. Аркушина, М.В. Поїстогової, Л.Д. Фроляк, А.М. Шамоти, Т.О. Ястремської та ін., у яких висвітлено певні аспекти мотивації діалектних лексем окремих тематичних груп.

Існують різні погляди на проблему мотивованості (мотивації). Так, О.С.Снітко мотивованість визначає як властивість внутрішньої форми більшою або меншою мірою експліцитності об’єктувати зв’язок позначеного з іншими явищами дійсності та відповідними ментальними категоріями і зумовлювати семантичне та структурне співвідношення номінативної одиниці з відповідними значущими одиницями мови [Снітко: 59]. Т.Р. Кияк вважає, що мотивованість – це характеристика внутрішньої форми, яка є аспектом семантичного мовного знака [Кияк: 69]. О.О. Селіванова подає різноаспектну дефініцію мотивації: у традиційному словотворі це – процес формування семантичного і формального зв’язку похідного слова із твірним у межах знакового коду мовної системи; у теорії номінації – формальний і семантичний зв’язок між словами як знаками (відносний план) і їхніми позначуваними (абсолютний план), що виникає при творенні слів; у сучасній когнітивній ономазіології – це наскрізна у процесі творення номінативної одиниці лінгвопсихоментальна операція з’ясування семантичної і формальної залежності між мотиватором і похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв’язків різних компонентів структури знань про позначуване в етнічній свідомості [Селіванова: 401]. Усі ці визначення в цілому відображають сутність мотивації, проте для дослідження мотиваційних процесів у діалектній лексиці найраціональнішим вважаємо визначення мотивації як зв’язку між словами, що виявляє їх мотивованість, яка визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити обумовленість зв’язку значення (семемі) і звукової оболонки слова (лексемі) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю [Блинова: 186].

Варто акцентувати увагу на проблемі взаємозв’язку внутрішньої форми і мотивованості. Внутрішня форма номінації визначається тією ознакою, яка обирається як розрізнявальна і кладеться в основу найменування [Гак: 346]. Ідея наявності в повнозначного слова внутрішньої форми виходить ще з праць В. Гумбольдта та О.О. Потебні. За О.О. Потебнею, „внутрішня форма є відношення змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка” [Потебня: 77] і є найближчим етимологічним значенням слова, тією ознакою, яка складає „центр образу, одну з його ознак, що переважає всю решту ознак” [Потебня: 108]. Внутрішня форма властива тільки конструктивно і семантично похідним словам, адже вона „виражає сукупність двох лінгвістичних явищ: співвідношення твірної і похідної основи та ознаку, яка пояснює вибір звукової оболонки, тобто ознаку, покладену в основу вибору назви” [Панько: 174]. Оскільки похідне (мотивоване) розкривається лише на фоні твірного (мотивуючого), структурно-граматична і прагматично-оцінна кваліфікація його здійснюється лише через мотивуюче..., то вже в самому лінгвогносеологічному механізмі породження слова наявна внутрішньоформна концептуальна ознака – внутрішня форма слова: похідне, відсилаючи до твірного, вказує на ту ідею, яка вела номінатора до вибору саме цієї назви [Голянич: 45].

Отже, мотивованість слів виявляється в їх структурній співвіднесеності та семантичній вивідності похідного слова з твірного, причому на перший план виходять смислові зв’язки, семантична залежність похідної основи від твірної, що, як правило, фіксується морфемами. Визнання номінативної одиниці похідною, мотивованою певною твірною основою здійснюється

тільки за умови, що словотворче визначення деривата містить принаймні один спільний семантичний компонент твірного слова (мотиватора) [Винокур: 85]. Щодо взаємовідношень понять *мотивація, внутрішня форма та мотивованість*, слушною є думка Т.Р. Кияка, який вважає, що мотивація – процес, внутрішня форма – засіб, мотивованість – результат словотвірного акту [Кияк: 79]. У лінгвістичних дослідженнях терміни *мотивація* і *мотивованість* часто не розмежовуються.

О.І.Блінова виділяє такі відмінності явища мотивації в літературній мові і діалекті, як матеріальний склад мотиваційно зв'язаних пар; матеріальний склад мотиваційних ланцюжків; неоднакова здатність одних і тих самих слів вступати у відношення лексичної і структурної мотивації; співвідношення у відсотках мотивованих і немотивованих слів, більша кількість слів діалекту порівняно з літературною мовою, які потрапили під вплив лексичної і структурної ремотивації на основі нових мотиваційних відношень тощо [Блінова: 49-51]. Безумовно, це не повний перелік відмінностей. Крім того, спеціального вивчення вимагають мотиваційні процеси спільні як для літературної мови, так і для діалекту.

На наш погляд, дослідження проблеми мотивації діалектної лексики, зокрема української мови, не обов'язково обмежується територіально чи тематично, оскільки це може вплинути на достатність (кількість придатних для аналізу лексем) та достовірність (факт повинен підтвердитися неодноразово) фактичного матеріалу, саме тому ми застосовуємо у відборі матеріалу принцип опори на базовий діалект, тематичні угруповання з подальшим залученням у разі необхідності інших діалектів, виходячи з конкретно визначених завдань дослідження. Діалектна лексика добирається нами з таких джерел: запис зразків діалектного мовлення у їх носіїв за спеціально розробленим питальником, відбір лексичного матеріалу із записів, наявних в Українському діалектному фонофонді (відділ діалектології Інституту української мови НАН України), відбір лексичного матеріалу зі словників та атласів діалектної лексики української мови, видрукуваних окремо чи представлених у додатках до монографій чи дисертацій, твори художньої літератури тощо. Для зіставлення може бути використаний матеріал інших мов (російської, білоруської, польської та ін.).

У дослідженні мотивації діалектного слова основним методом є описовий. З метою аналізу семантичної структури лексем використовуються елементи структурного методу, зокрема компонентний аналіз. Вивчення номінативних одиниць у функціональному аспекті спричиняє застосування окремих прийомів контекстуального аналізу; звернення ж до проблем, пов'язаних з ментальними категоріями, зумовлює необхідність застосування методик і прийомів концептуального аналізу. Необхідними є прийоми морфемного, словотворчого, етимологічного аналізу, а також кількісні підрахунки та інтроспекція.

На сьогодні в мотивології описано різні типологічні характеристики мотивованості. Залежно від виду реалізованої у слові ознаки, виділяють лексичну мотивованість (*перевозець, перевізник, перевізчик – перевозити; вередій, вередун, вередник – вередувати*), яка пов'язана з вираженням мотиваційної ознаки у слові, та словотвору (структурної), що передбачає вираження класифікаційної ознаки у слові, тобто вказує на належність до частин мови (процесуальність, предметність, атрибутивність) чи конкретніших тематичних класів слів (назви осіб за професією, за місцем проживання тощо) (пор: *березняк, дубняк, липняк, чагарняк; довжелезний, скупецький, товстезний*). Лексична та словотвірна мотивованість пов'язані між собою так, як пов'язані лексичне та словотвірне значення слова. При ілюструванні мотиваційних відношень показовими є наведені вище приклади вживання певних лексем з відповідної словотвірної структури, подані як результати анкетування в „Атласі української мови”, зокрема у некартографованих матеріалах [Атлас: 81].

Однією з важливих характеристик мотивованості є також спосіб мотивування – мовний чи позамовний, залежно від цього виділяють абсолютну і відносну мотивованість. Абсолютна мотивованість передбачає зумовленість найменування безпосередньо звуковою формою (оматопея тощо), у випадку відносної мотивованості значення пов'язується з формою номінації через посередництво інших номінацій, які самі можуть бути немотивованими [Голянич: 394].

Мотивованість слів може бути повною і частковою, щоправда ця диференціація неоднозначна у різних джерелах. Так, у термінознавстві прийнято вважати [Панько: 176], що повна мотивованість характерна для назв, значення яких повністю впливає зі значень тих компонентів (морфем, основ чи слів), з яких складається мотивувальна база, а часткова мотивованість характерна для слів, які відзначаються ідіоматичністю семантики. Повністю

мотивованими вважаються слова, яким властива і лексична, і структурна мотивованість, а частково мотивованими – якщо тільки один із цих різновидів. Повністю мотивованими також є слова, які утворилися у результаті лексико-семантичної деривації [Блинова: 32-33].

Необхідним і дуже важливим етапом роботи є системний опис лексики та встановлення семантичних зв'язків разом з етимологізацією та реконструкцією праформи для дослідження мотиваційних процесів. Вивчення діалектної номінації назв, зокрема їх мотивації, ускладнюється тим, що не завжди визначення зафіксовані лексикографічно, тому їх треба формулювати самостійно на основі текстів. Отже, використовуються такі способи експлікації семантичної структури, як текстовий і метатекстовий, до того ж на матеріалі записів живого діалектного мовлення (за О.І. Блиновою). Текстовий спосіб опису лексичної мотивації складніший, адже дуже рідко у звичайному тексті описового, розповідного чи міркувального характеру наявні і мотиватор, і мотивема, тому треба спрямовувати інформанта. Метатекстовий спосіб є безпосереднім, хоч і суб'єктивним тлумаченням, поясненням мотиваційних відношень. По суті, це своєрідне інтерв'ювання, яке дуже часто виявляє народну етимологію чи псевдоетимологію, що також цікаво для дослідника. Існує дві групи діалектних лексем: перша має відповідники (і їх писемно зафіксовані визначення) у літературному мовленні, друга є безеквівалентною щодо сучасного літературного мовлення (реалії стали історизмами). Семантичний аналіз слів другої групи здійснювати значно важче.

Першочерговим завданням мотивології є виявлення мотиваційних зв'язків у свідомості діалектоносія [Поістогова: 4], що передбачається ще на етапі записування матеріалу. Розрізняється мотив номінації (зовнішня подібність, зокрема форми листя, квітів тощо) або принцип номінації за мотиваційною ознакою як безпосереднім компонентом назви [Поістогова: 5; Гримашевич: 172]. З точки зору ономазіології – ономазіологічна ознака, тобто мотиватор. Важливими характеристиками мотиваційної ознаки є істотність (важливість) мотиваційної ознаки та множинність [Топорова: 159]. Як зазначає С.М. Толстая, у сучасній лінгвістиці майже не розроблена так звана „типологія” мотиваційних ознак [Толстая: 120]. Вона наводить аргументовану класифікацію ознак, виходячи 1) з характеру самої ознаки та 2) характеру (класу) об'єктів, до яких належить ознака, яка може бути взята за основу типології мотиваційних ознак [Толстая: 14].

У нашому дослідженні здійснюємо мотиваційний аналіз похідних діалектних лексем, тобто розглядаємо епідигматичні (асоціативні) відношення у певному порядку:

- по-перше, інтроспективно, спираючись на асоціативні зв'язки, вказуємо мотив номінації (функція, подібність, суміжність тощо);
- по-друге, аналізуємо мотиваційну ознаку як компонент назви, виходячи з мотиву номінації (субстантивні, ад'єктивні, процесуальні мотиваційні ознаки з подальшою ієрархічною (гіперо-гіпонімічною чи голо-партитивною) конкретизацією та системними характеристиками);
- по-третє, характеризуємо мотиваційну ознаку за опозиціями істотні \ неістотні, випадкові \ не випадкові тощо;
- по-четверте, характеризуємо наявні синонімічні назви цієї реалії чи явища в інших мовах (за потреби).

Отже, обґрунтування теоретичних засад вивчення явища мотивації лексики в українських діалектах потребує виявлення її типологічних, когнітивно-ономазіологічних та функціональних особливостей, що повинно доповнити знання про номінаційні процеси в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

- Атлас:** Атлас української мови // В 3 т. – т.3. – К.: Наукова думка, 2001.
- Блинова:** Блинова О.И. Явления мотивации слов. Лексикологический аспект. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984. – 191 с.
- Винокур:** Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию / Г.О. Винокур // Избранные работы по русскому языку. – М.: Гос. учеб. пед. изд-во, 1959. – С. 419 – 443.
- Гак:** Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 763 с.
- Голянич:** Голянич М.І. Внутрішня форма слова і художній текст. – Монографія. – Івано-Франківськ: “Плай”, 1997. – 178 с.
- Гримашевич:** Гримашевич Г.І. Мотиви номінації хустки у середньополіських говірках //

Лінгвістичні студії. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – С.168-173.

Кияк: Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). – Львов: Вища школа, 1988. – 161 с.

Общее: Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [под ред. Б.А. Серебrenникова]. – М. : Наука, 1972. – 564 с.

Панько: Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994.

Поістогова: Поістогова М.В. Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східнополіських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 2005. – 21 с.

Потебня: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / Потебня А.А. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.

Селіванова: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.

Снитко: Снитко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц / Снитко Е.С. – Львов : Брама, 1990. – 188 с.

Топорова: Топорова Е.Н. Лексическая мотивированность в говорах Русского Севера: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Екатеринбург, 2001. – 192с.

Толстая: Толстая С.М. Категория признака в символическом языке культуры // Признаковое пространство культуры. – М.: Индрик, 2002. – С 7-12.

Толстая: Толстая С.М. Мотивационные семантические модели и картина мира // Русский язык в научном освещении. – 2002. – №1 (3). – С. 112-127.

Шмелев: Шмелев Д.Н. О третьем измерении лексики // Русский язык в школе. – 1971. – № 2. – С. 3-11.

Штейнгарт: Штейнгарт Е.А. Мотивационный словарь профессиональной лексики алюминиевой промышленности. – Красноярск, 2005. – 80с.

Natalya Tsymbal. The aspects of research motivation of dialectic word.

The aspects of research of dialectic lexical motivation are considered in the article. General problems and sources of material selection are determined. The methods of research are also defined.

Key word: dialectic lexica, motivation, motivologiya.

Марина ДЕЛЮСТО (Ізмаїл)

© 2009

ПРИЙМЕННИКИ У ДІАЛЕКТНОМУ ТЕКСТІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених дослідженню граматичної системи української степової говірки з опорою на діалектні тексти. У ній аналізуються прийменники.

Ключові слова: говірка, діалектний текст, прийменник, відмінок.

Дослідження прийменників становить окрему проблему у діалектологічній науці. Функціонування їх у говорах української мови описано недостатньо. Це безпосередньо пов'язано передусім із тим, що «повний перелік функцій граматичних одиниць, які можуть бути виявлені у досліджуваних говірках, передбачити неможливо, а тому їх сповна не можна закласти в питальники» [Гриценко 1999: 261]. Услід за П. Гриценком, вважаємо, що досліджувати граматичну будову говірок, у тому числі прийменників, доцільно в опорі на діалектні тексти – «фотографічно точно зафіксовану мову в дії» [Гриценко 2000: 12].

Серед спеціальних студій про українські діалектні прийменники виділяються праці В. Німчука [Німчук 1969] (верхньонадборжавські говірки), В. Добоша [Добош 1977]